

CƏNUBİ QAFQAZ DÖVLƏTÇİLİYİ SİSTEMİNDƏ AZƏRBAYCAN AYDINLARININ FƏALİYYƏTİ

Aytən İmanova

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

Xülasə. Məqalə 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli hərəkatının tarixinə həsr edilmişdir. Qeyd olunan dövrdə dünyada baş verən ictimai-siyasi və mədəni-iqtisadi dəyişikliklər fonunda Azərbaycan milli ideologiyasının təkamül yolu təhlil edilmişdir. Məqalədə Azərbaycan milli ideologiyasının bolşeviklər tərəfindən işğala qarşı mövqeyi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin gücü və beynəlxalq qüvvələrin Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ikinci dəfə işğalı üçün təsiri barədə ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: Milli hərəkat, bolşevik işğalı, milli ideologiya, rus işğalı.

ACTIVITY OF THE AZERBAIJANI INTELLIGENCE IN THE SYSTEM OF THE SOUTH CAUCASUS STATE

Ayten İmanova

Institute of Manuscripts ANAS, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article is dedicated to the history of the Azerbaijan national movement in the early 20th century. The way of evolution of the Azerbaijani national ideology against the background of the social-political and cultural-economic changes happened in the world during the mentioned period is analysed. The article gives detailed information about the position of the Azerbaijani national ideology against the occupation by the bolsheviks, the strength of the Azerbaijan Democratic Republic and the power of the influence of the international forces for the occupation of Azerbaijan by Russia for the second time.

Keywords: National movement, Bolshevik occupation, national ideology, Russian occupation.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В СИСТЕМЕ ЮЖНОКАВКАЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕН- НОСТИ

Айтен Иманова

Институт рукописей НАНА, Баку, Азербайджан

Резюме. Статья посвящена истории Азербайджанского национального движения начала XX века. Исследован путь эволюции Азербайджанской национальной идеологии на фоне произошедших в мире социально-политических и культурно-экономических изменений, произошедших в указанный период. В статье приводятся подробные сведения о позиции Азербайджанской национальной идеологии против оккупации большевиками, влиянии сил Азербайджанской Демократической Республики и международных сил на оккупацию Азербайджана Россией во второй раз.

Ключевые слова: национальное движение, большевистская оккупация, национальная идеология, русская оккупация

1900-1918-ci illər XX əsr Azərbaycan tarixinin ən mürəkkəb və siyasi hadisələrlə zəngin bir dövürdür. Məhz bu dövrdə dünyada baş verən mühüm tarixi proseslərin kontekstində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verirdi. Birinci rus inqilabı və Birinci dünya müharibəsi, Rusiyada 1917-ci il Fevral burjua-demokratik inqilabının sonucu olaraq Romanovlar sülaləsinin devrilməsi və ictimai-siyasi azadlıqların əldə edilməsi Rusiyanın müstəmləkə zülmü altında yaşayan xalqlarının istiqlal mübarizəsini leqallaşdırmış oldu. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının inkişaf tarixinin ən yüksək zirvəsi də məhz bu dövrə təsadüf edir.

XX əsrdə dünya tarixində əsaslı dönüşə səbəb olan siyasi hadisələr sırasında Rusiyada baş verən inqilablar nəticəsində yeni siyasi ideoloji cərəyanın meydana gəlməsi, 1917-ci il Oktyabr çevrilişi nəticəsində dünyanın siyasi inkişaf tarixində yeni ictimai quruluşun formalaşması, çar Rusiyasının müstəmləkə sisteminin bolşevik Rusiyası tərəfindən yenidən bərpa edilməsi xüsusi yer tutur. Dünya ölkələrinin siyasi-ictimai sistemini iki qütbə bölən bu hadisələr Azərbaycandan da yan keçməmişdir.

1917-ci il Fevral burjua demokratik inqilabı Rusiya və dünya tarixi üçün gözlənilməz olsa da, XX əsrin əvvəllərindən Rusiyada cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələrin və iqtisadi proseslərin qanunauyğun nəticəsi sayıla bilər. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bütün dünyanı bürüyən iqtisadi böhranlar (1900-1903-cü və 1908-1909-cu illər), Rusiya imperiyasının xarici siyasətini iflasa uğradan Rus-Yapon müharibəsindəki məğlubiyyəti, 1905-ci ildən başlanan inqilabi hərəkət Azərbaycanda siyasi fəallığı artırdı və milli azadlıq hərəkatının xarakterinin və istiqamətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Bu ləbüd bir proses idi. Çünki bütün dünya tarixinin təcrübəsində müşahidə olunduğu kimi “müstəmləkə xalqlarının azadlıq hərəkatının tarixini əslində iki əsas mərhələyə ayırmaq olar. İlkin mərhələsinin əsas hədəfi və məqsədini milli-mədəni problematika təşkil edən bu hərəkatın, ikinci mərhələsinin əsas amalı bilavasitə siyasi müstəqilliyə nail olmaqdır” [1, s.39].

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatı tarixinin fərqli cəhətlərdən biri də odur ki, bolşevik işğalı nəticəsində yenidən milli dövlətçiliyindən məhrum olduğuna və milli siyasi dövlət xadimləri məhv edildiyinə görə hərəkatın bolşevik işğalından sonrakı mərhələsinin aparıcı qüvvəsi yenidən milli ziyalılar və onların ədəbi-ictimai fəaliyyəti olmuşdur..

Milli hərəkatın ilk mərhələsinin mədəni-maarifçilik xarakteri alması isə müstəmləkə rejiminin artıq siyasi müstəqilliyini itirmiş xalqın mədəni-ictimai həyatına müdaxiləsinə qarşı mücadiləsinin baş qaldırması demək idi. Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin əsas xətti əsarət altına aldığı xalqları milli adət-ənənələrdən uzaq salmaq, mədəniyyətinə laqeyd buraxmaq, yəni “ruslaşdırmaq” olmuşdur. “Öz əhəlisinin ağılı, insafı və sair hissiyatı bizimki kimi təzyiq altında deyildir. Kimsə kimsəyə təərrüz etməz, zirdəst və zəbərdehtlik əhvalatı ola bilməz... Bu gün bizim və Ümumrusiyanın içində hər an vüqu bulan fəna və murdar hərəkatların ümdə səbəbi hürriyyətsizlikdir” [7, s.124].

Buna görə də rus işğalının ilk anlarından etibarən siyasi müstəqilliyini itirmiş və məntiqi olaraq, milli siyasi xadimlərindən məhrum olan Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsini mədəni xadimlərimiz yürütmüşdür. Yaşar Qarayev belə hesab edir ki, Azərbaycan ziyalılarının ədəbi-bədii yaradıcılığında əks olunan ictimai fikir həmin dövrün bədii sənədləri sayılmalıdır [4, s. 6].

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında uzun müddət ölkənin Rusiyaya ilhaq edilməsinin müsbət cəhətləri tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əksinə, “...rus işğalı ilə Azərbaycanın iqtisadi durumu uzun zaman gerilemişdir. Çünki o çağda ruslar iqtisadi bir dəgər olaraq hiç bir şey ifadə etmiyorlardı. İlele petrolçuluqdan hiç bir şey anlamıyorlardı” [8, s.27-28]. “Rus istilası

Azərbaycanın hər sahəsində olduğu kimi, sənaye və ticarət sahələrində də bir durğunluq yaratmış, mövcud burjuaziyani məhv etmişdir” [3, s.19].

I Rus inqilabı Azərbaycan milli hərəkətinə xüsusi azadlıq abuhavası bəxş etdi. I Dövlət Dumasının təsisi və 1905-ci il Oktyabr manifesti siyasi partiyaların yaranmasının əsasını qoydu və liberal yönümlü ziyalılara fəaliyyətlərini leqallaşdırmaq imkanı verdi. Sərt diktatura rejiminin yumşalması, söz, mətbuat azadlığı üçün yaranmış zəmin Azərbaycanda ziyalılardan ana dilində mətbuat orqanlarının nəşrini bərpa etməsi, siyasi partiyaların, cəmiyyətlərin, dərnəklərin fəaliyyəti üçün şərait yaratdı. Çünki milli suveren, müstəqil Azərbaycan dövlətdən, cəmiyyətdən əvvəl ideologiyada mövcud olmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni, Nəsibbəy Usubbəyovu, Fətəli xan Xoyskini bədii fikir ictimai təfəkkürdən daha əvvəl yaratmışdı [4, s.6].

Tədqiqatçıların fikrincə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi-ictimai fikrin inkişafı tarixində iki əsas cərəyan hökm sürürdü: 1) Liberal cərəyanın nümayəndələri milli istiqlal üzrə öz proqramlarını qanunun yol verdiyi çərçivədə gerçəkləşdirməyi nəzərdə tuturdu; 2) Radikal cərəyanın nümayəndələri isə məqsədlərinə çatmağın yeganə yolunu mövcud quruluşun tam dəyişməyində görürdülər.

Azərbaycan liberal cərəyanının lideri görkəmli ictimai-siyasi xadim Əlimərdan bəy Topçubaşov idi. İnqilabçı millətçi cərəyanın əsas qüvvəsini gənclər təşkil edirdi və baxışları Rusiya Sosial-Demokrat partiyasının proqramının prinsiplərinə çox yaxın idi. “Məhz Azərbaycanın inqilabi fikirləri adamlarının daha çox rus inqilabçıları ilə bağlı olan “Hümmət” təşkilatında birləşməsi də bu amilə bağlıdır” [16, s.32].

1904-cü ilin axırlarında “Müsəlman demokratik Müsavat” cəmiyyətinin əsasında RSDFP-nin Bakı komitəsinin nəzdində müsəlman sosial-demokratik “Hümmət” təşkilatı yaradılmışdı. H. Baykara “Hümmət”i Azərbaycanda yaranan ilk türk siyasi təşkilatı adlandırmışdı. Bu təşkilat Mir Həsən Mövsümov, Məhəmməd Həsən Hacınski və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən yaradılmışdı. 1905-ci ildən “Hümmət”in üzvləri arasında M. Əzizbəyov, N. Nərimanov, S.M. Əfəndiyev kimi inqilabçıların da adları qatılmışdı. I Rus inqilabından sonra “Hümmət” artıq yarım-müstəqil fəaliyyət dövrünə qədəm qoymuşdu. Sovet tarixşünaslığında sırf bolşevik qurumu kimi təqdim olunmuş “Hümmət” təşkilatı mahiyyətcə sosial-demokrat ruhlu olmuşdur və onun sıralarında 1910-1911-ci illərə qədər müxtəlif fikirləri, fərqli siyasi platformaya malik ziyalılar birləşmişdilər [14, s.89].

Rus mütləqiyyəti müstəmləkələrdə genişlənən milli hərəkətin qarşısını almaq məqsədilə müxtəlif tədbirlərə əl atmağa başlayır. Müstəmləkə xalqları arasında milli ədavətin qızıdırılması çarizmin əl atdığı tədbirlərin ən başlıcası idi. Azərbaycanda 1905-ci ilin fevral ayından etibarən ermənilərlə azərbaycanlılar arasında başlanan milli münaqişə çarizmin gözlədiyi nəticəni vermədi. Əksinə, milli mücadilə daha yeni bir istiqamətə şaxələndi və bununla azərbaycanlıların siyasi həyatında mütləqiyyətə qarşı etiraz və siyasi intibah prosesinə anti-erməni xarakteri də əlavə olundu [16, s.32]. Çarizmin Azərbaycana köçürdüğü

ermənilərlə yerli əhali arasında apardığı ayrı-seçkilik və anti-müsəlman siyasəti Azərbaycan türklərində ümumtürk birliyi ideyasını daha da gücləndirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli hərəkəti və ümumtürk birliyi ideyasını gücləndirən amillərdən biri də Balkan müharibələrinin başlanması oldu. Müharibənin xristian-müsəlman qarşıdurması xarakteri Rusiya imperiyasında qeyri-rus millətlərin mücadiləsində milli cərəyanı daha da qabartdı və imperiya daxilindəki müxalifətçilər arasında ixtilaflara səbəb oldu. Bu isə rus inqilabçılarının “beynəlmiləlçilik, istibdada qarşı birlik” şüarlarının nə qədər boş olduğunu açıq göstərdi. Bununla da Azərbaycanda yaranmış siyasi partiyalar arasında millətçiliyə meyl daha da güclənmiş oldu. Ümumtürk birliyi ideyasının bu qədər güclənməsinin bir səbəbi də Osmanlı dövlətinin Qafqazda türkçülük və islamçılıq təbliğatı aparması idi.

Milli əsasa dayanan, milləti dini fikirlər ərafında birləşdirən ilk təşkilat 1911-ci ilin oktyabr ayında Bakıda yaranan Müsəlman Demokratik Müsavat partiyası oldu. Azərbaycanın ictimai-siyasi inkişafı tarixində ikinci mühüm siyasi partiya olan “Müsavat”ın ilk proqramının əsas qayəsi “bütün müstəqil müsəlman dövlətlərinin istiqlallarını qorumaq və bütün məhkum müsəlman millətlərin istiqlala qovuşmalarına kömək etməkdir” [13, s.5].

“Müsavat” partiyasının fəaliyyətinin ilkin dövrünün islamiyyət ruhlu olması tarixi zərurətdən doğan bir amil idi və birinci dünya müharibəsinə qədər bütün milli azadlıq hərəkətində islamçılıq aparıcı xətt və milli özünüdərkən mühüm amillərindən biri olmuşdur [10, s.22]. 1912-ci ildə “slavyan xalqlarının türk ağalığından azad edilməsi” şüarı ilə başlayan Balkan müharibələri, 1911-1912-ci illər İtaliya-Osmanlı müharibəsi və beynəlxalq aləmdə yaranmış mürəkkəb vəziyyət müsəlman həmrəyliyi zərurətini doğurmuşdu. Mərkəzi Komitəsinin ilk tərkibi Kərbəlayı Vəli Mikayılov, Əli Abbas Müznib, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıyevdən ibarət olan [16, s.36] “Müsavat” partiyasının ilk proqramının əsas xətti müsəlman ölkələrinin müstəqilliyinin qorunması və müsəlman millətlərin istiqlalı uğrunda mücadilə idi. Azərbaycan milli hərəkətinin liderləri imperiyanın müsəlman xalqlarının rus müstəmləkəçiliyinə qarşı birləşməsi uğrunda da mücadilə edirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, milli özünüdərk, mədəni irsi və tarixi dəyərləri ayrılıqda qorumaq olduqca çətin olacaq. “Müsəlman birliyi” ideyası müsəlmanların milli azadlığına, mədəni inkişafına və ictimai tərəqqisinə nail olmaq istəyirdi. Bütün bu prinsiplər Rusiya müsəlmanlarının I qurultayında 1905-ci il avqust ayının 15-də yaradılan “Ümumusiya müsəlmanları ittifaqı”nın (“İttifaqi-müslimin”) proqramında və nizamnaməsində əks olunmuşdu. “İttifaqi-müslimin” proqramının müəllifi də Əlimərdan bəy Topçubaşov idi.

Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultaylarında irəli sürülən tələblərin mütərəqqi xarakteri Rusiyanın rəsmi dairələri arasında bu zamana qədər müsəlmanların qazandığı etimadın təməmlilə itirilməsinə səbəb oldu [1, s.48]. Nəticədə “İttifaqi-müslimin” leqal fəaliyyətinə izn verilmədi, bir çox bölgələrdə müsəlmanların mətbuat orqanları bağlandı, milli hərəkətin liderləri siyasi təqib və təzyiqlərə məruz qaldılar. Bununla da zaman, yarandığı ilk günlərdən türk xalqlarının zorla etnik kökdən uzaqlaşdırılması və “rüslaşdırmaq” siyasətinə

qarşı mədəni-ideoloji sədd kimi nəzərdə tutulan “türk birliyi” ideyasının mədəni türkçülükdən sonrakı siyasi və etnik türkçülük mərhələlərində inkişafını zəruri etdi.

1917-ci il Fevral burjua-demokraik inqilabından 1922-ci ilə kimi davam edən qısa zaman kəsiyində Rusiyanın daxilində və beynəlxalq aləmdə sürətlə inkişaf edən siyasi hadisələrin fonunda milli hərəkət “mədəni muxtariyyət” uğrunda mübarizədən “milli ərazi muxtariyyəti”, daha sonra isə “milli istiqlal” uğrunda mübarizə dönlərinə atladı və bu mübarizə 1918-ci il may ayının 18-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ilə sonuclandı. Daha sonra Azərbaycan Cümhuriyyətinin əsrlərə bərabər bu iki illik müstəqilliyi bu dəfə bolşevik Rusiyasının təcavüzünün qurbanı oldu, ölkənin müstəqilliyi əməli olaraq, formal müstəqilliklə əvəz olundu, az sonra isə, daha dəqiq desək, 1922-ci ildə bu “formallıq” da aradan qaldırılaraq, Azərbaycan Sovet imperiyasının tərkibinə daxil edildi [11, s.3].

Yaşanan dönləmdə cəmiyyətin bütün ziddiyyətləri və bu ziddiyyətlərin məntiqi nəticəsi olaraq baş verən Birinci dünya müharibəsi Rusiya daxilində müxalifətin fəaliyyətini daha da gücləndirdi. Müharibənin törətdiyi mərhumiyyətlər isə öz növbəsində ictimai-siyasi münasibətləri də kəskinləşdirdi. Osmanlı dövləti Birinci dünya müharibəsinin gedişində Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlar başlatmaqda yanaşı türkçülük ideologiyasını ölkənin rəsmi siyasətinin əsas xətti kimi yürüdüdü. Türk hərbi xadimi Ənvər paşa Rusiyaya qarşı aparılan hərbi əməliyyatların əsas məqsədini Rusiya imperiyası tərkibində olan bütün türk xalqlarının çarizmin əsarətindən azad edilməsi və Böyük Turan dövlətinin tərkibinə daxil edilməsində görürdü [11, s.32]. Azərbaycan ziyalılarının da bir qrupu üçün “türk birliyi” ideyası vahid türk milləti və dövlətinin yaradılması üçün əsas ideya xətti oldu. Bu ziyalılar qrupunun ən görkəmli nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadə idi. Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu 1915-ci ildə yaradılan “Rusiya Məhkumu Müsəlman Türk Tatarların Hüquq Müdafiə Cəmiyyəti”nin fəaliyyətində Yusif Akçura, Kadı Əbdürrəşid İbrahim, Mehmed Əsəd Çələbizadə, Mukiməddin Beycan, Molla M.Cihan kimi türkçü-turançılarla çiyin-çiyinə çalışmışlar. Qurumun Rusiya müsəlmanlarının problemlərini Mərkəzi Avropa dövlətlərinin rəsmi dairələrinə ulaşıdırmaq üçün təşkil olunan 4 nəfərlik “Turan Heyəti”nin üzvlərindən biri də Əli bəy Hüseynzadə idi.

Azərbaycan aydınlarının fikrincə, bu birliyin özəyi Osmanlı imperiyası və Osmanlı türkləri olmalı idi. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan milli hərəkətinin ideologiyası regionun digər xalqlarının siyasi partiyalarının proqramlarından liberallığı ilə fərqlənirdi. Birinci dünya müharibəsinə qədər öz xalqlarının azad milli inkişafını birbaşa hüquqi dövlət problemlərinin həlli ilə bağlayan gürcü, Şimali Qafqaz və digər xalqların inqilabi xadimlərindən fərqli olaraq, Azərbaycan milli aydınları öz xalqı və imperiyanın digər türk millətləri üçün bərabər hüquqlar, müstəqil və azad milli mədəniyyətin, dinin inkişafına imkan verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Azərbaycan ziyalılarının Azərbaycanın siyasi müstəqilliyini əsas proqram xətti kimi yalnız Birinci dünya müharibəsi başlayandan sonra, Osmanlı dövlətinin “ümumtürk birliyi” və “Turançı” siyasətinin təsiri ilə irəli sürülər və müstəqil dövlət

yaratmaq məsələsi gündəmə daxil olur. Ömər Faiq Nemanzadəyə görə, Sarıkamışda on minlərcə şəhid verən Osmanlı dövləti, Qafqaza istiqlal gətirməzdən ziyadə bölgəni özünə ilhaq etməliydi [2, s.48]. 1915-ci ilin fevral ayında Gəncədə fəaliyyət göstərən “Difai” təşkilatının nümayəndəsi Əmiraslan xan Xoyski Ənvər paşaya gələcək Azərbaycan dövlətinin layihəsini təqdim edir. Lakin bu layihədə Osmanlı dövlətinin nəzərdə tutduğu kimi, Azərbaycanın Osmanlı imperiyasına ilhaqından söhbət getmirdi. Təşkilatın son məqsədi tam siyasi müstəqil dövlətin yaradılması idi. Osmanlı dövlətini buna razı salmaq müqabilində Azərbaycan milli liderləri Dağıstan və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarını Rusiyaya qarşı üsyana qaldırmağa söz verirdilər. Bununla da ilk dəfə Qafqazda Rusiya və Osmanlı dövləti arasında bufer rolunu oynayacaq bir müsəlman dövlətinin qurulması fikri ortaya atılmış oldu [11, s.47].

Birinci dünya müharibəsinin nəticələri Rusiya üçün ağır və gözlənilməz oldu. 1917-ci ilin əvvəllərində Rusiya daxilində siyasi və iqtisadi böhran ən son həddinə çatmışdı. Fevral ayının 23-də başlanan dinc etiraz nümayişləri və tətil hərəkəti tezliklə silahlı üsyana çevrildi. 1917-ci il fevral ayının 27-də artıq Peterburq üsyançıların əlində idi. Belə bir şəraitdə mart ayının 2-də rus imperatoru səlahiyyətlərinin qardaşı Mixail Aleksandroviçə devr edilməsi haqqında akt imzaladı. Mart ayının 4-də Mixail Aleksandroviç isə “Rusiya Dövlətinin yeni idarə üsulu və əsas qanunları haqqında” sənəd imzaladı. Bu 300 illik Romanovlar sülaləsinin sonu və müstəmləkə xalqlarının istilasının yeni mərhələsinin başlanğıcı oldu. Son dövr tədqiqatları təmamilə təsdiq edir ki, sovet tarixşünaslığının iddia etdiyi kimi Fevral burjua demokratik inqilabına bolşevik partiyası rəhbərlik etməmişdir. Bunu bolşevik partiyasının rəhbəri V.İ. Leninin 1917-ci ilin yanvarında yazdığı “Biz qocalar ola bilər ki, qarşıda gözlənilən inqilabın həlledici döyüşlərini görməyək...” sözləri sübut edir [1, s.55]. Fevral inqilabından dərhal sonra, aprel ayında isə o qeyd edirdi ki, “...inqilab heç kimin gözləmədiyi şəkildə baş verdi” [1, s.55].

1917-ci il mart ayının 2-də Müvəqqəti hökumət yaradıldı. Müvəqqəti hökumətin 3 mart bəyannaməsi və Rusiya vətəndaşlarına imzalanmış 6 mart müraciətində bütün siyasi və dini məzhəblər üzrə əfv verəcəyini; söz, mətbuat, cəmiyyətlər, iclas və tətillər azadlığı; dini və milli məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması; Müəssislər Məclisinin çağırılması nəzərdə tutulurdu. Lakin tezliklə aydın oldu ki, Müvəqqəti hökumət milli məsələdə dəyişiklik etmək fikrində deyil. Yalnız milli azadlıq hərəkətinin təzyiqi altında Müvəqqəti hökumət 1917-ci il mart ayının 20-də milli və dini məhdudiyyətlərin ləğv olunması haqqında Dekret imzaladı. Lakin bu dekretə muxtariyyət və siyasi özünü-təyin, dövlət müəssisələrində və təhsil ocaqlarında ana dilinin tətbiqi haqqında heç nə qeyd olunmurdu. Millətlərin öz müqəddəratını həll etmək hüququ məhdud formada da olsa, yalnız polyak və fin xalqları üçün tanındı. Bu da yeni, artıq “demokratik” dövlətin anti müsəlman ruhunun göstəricisi idi. Deməli, Müvəqqəti hökumətin də milli siyasəti mütləqiyyətin siysətindən heç nə ilə fərqlənməyəcəkdi. Bu amil milli hərəkət liderləri ilə rus inqilabçıları arasında ilk fikir ixtilaflarına səbəb oldu. Artıq 1917-ci ilin fevral ayından Azərbaycan milli liderləri azərbaycanlıların xüsusi millət kimi

siyasi konstitusiyaya hüququ və Rusiya dövləti tərkibində ərazi muxtariyyəti uğrunda mücadiləyə başladılar. Bununla da Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı siyasi fəaliyyət mərhələsinə qədəm qoydu.

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının Fevral burjuva demokratik inqilabından sonrakı siyasi fəaliyyət mərhələsinin əsas amalı azərbaycanlıların milli ərazi muxtariyyəti formasında dövlət orqanlarını qurmaq idi. Lakin Müvəqqəti hökumət milli muxtariyyətin əldə edilməsinə mane olmaq üçün müstəmləkələrdə öz idarə orqanlarını yaratmağa başladı. Qafqaz canişinliyi ləğv olundu və 1917-ci imart ayının 9-da Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi yaradıldı. XCQK-nin üzvləri Dövlət Dumasının Qafqazdan seçilmiş deputatları idi və regionda məskunlaşmış hər üç milləti təmsil edirdi. Lakin XCQK-nin fəaliyyəti birbaşa Müvəqqəti hökumətə tabe idi. Fevral inqilabının ilk günlərindən etibarən Azərbaycanda iki yerli hakimiyyət orqanı – İctimai Təşkilatlar Şurası və Müvəqqəti Hökumətin Bakı nümayəndəliyi sayılan İcraiyə Komitəsi – yaradıldı.

İTİK tərkibinə Bakının bütün siyasi təbəqələrinin nümayəndələri daxil idi. Qurum 1917-ci ilin martında əhaliyə müraciətində hamını vətənin rifahı naminə Müvəqqəti hökumətə tabe olmağa çağırırdı. İTİK yaradılması ilə yanaşı yerli sosialist partiyaları Fəhlə Deputatları Sovetinin təşkilinə başladılar. Mart ayının 4-6-da Bakı Fəhlə Deputatları Soveti yaradıldı. Bakı Sovetinin tərkibi 52 deputatdan ibarət idi. Deputatların əksər hissəsi eser və menşevik partiyalarının nümayəndələri idi. Bu qurumda bolşevik partiyasının nümayəndələri azlıqda qalmışdı. Fraksiyanın tərkibində bolşeviklərin cəmi 9 nümayəndəsi var idi. Bu göstərici həmin dövr üçün bolşevik partiyasının hələ də lazımı siyasi-ictimai nüfuz qazanmadığını əks edirdi.

Fevral hadisələrindən dərhal sonra Azərbaycanda müxtəlif siyasi ideoloji istiqamətli partiya və təşkilatlar yaranmağa başladı. 1917-ci ilin fevral ayından sonra “Müsavat” partiyası açıq fəaliyyətə başladı və paratiyanın proqramında “millətçilik” “islam birliyi” ideologiyasını üstləməyə başlayır. Bunun əsas səbəbi isə partiyanın lideri M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyəti ilə bağlı idi. Gənclik illərində “Hümmət” sosial-demokratik partiyasının yaradıcılarından olan M.Ə. Rəsulzadə zamanla marksist ideologiyasından uzaqlaşmış oldu. Buna səbəb marksist ideologiyanın siyasi hadisə və proseslərə sırf sinfi mənafə baxımından yanaşması idi. “Müsavat” partiyası bu dövəndə tam siyasi təkamül yolunu dəf edərək, bütün türk xalqlarının milli hüquqları uğrunda savaşı istiqamətində mücadilə etməyə başlayırdı.

Bəhs edilən dövrdə sosial-demokrat partiyası olan “Hümmət” öz fəaliyyətini RSDFP-nin tərkib hissəsi kimi davam etdirdi və sonrakı dövrlərdə artıq nə ideoloji, nə də siyasi baxımdan müstəqil qüvvə ola bilmədi.

Mütləqiyyət devriləndən dərhal sonra Gəncədə “Türk federalistləri partiyası” yarandı. Məhz bu partiya milli azadlıq hərəkatı tarixində ilk dəfə olaraq, Azərbaycan xalqının nəinki milli və yerli, həm də ümumdövlət məsələlərində siyasi müstəqilliyi ideyasını irəli sürdü. Partiyanın yaradıcısı və ideya rəhbəri Nəsibbəy Usubbəyov idi. Onun rəhbərlik etdiyi partiya İsmayıl bəy Qaspirinskinin “birlik” ideyasını rəhbər tutaraq, Rusiyanın bütün türk xalqlarını

“milli hərəkatın quyruğunda sürünməmək üçün birləşməyə və təşkilatlanmağa” çağırırdı [1, s.63]. Partiyanın proqramına əsasən bütün türk xalqlarının ərəzi muxtariyyətinə nail olmaq və muxtariyyət daxilində bütün daxili məsələlərdə (inzibati, maddi təsərrüfat, mədəni və hüquqi) tam müstəqillik əldə edilməli idi.

Fevral inqilabından sonrakı ilk günlərdə Azərbaycanda yaranan partiyaların heç biri milli hərəkatı vahid mərkəzdən edən siyasi liderliyə qadir olmadığından 1917-ci il martın 29-da müxtəlif siyasi qüvvələri təmsil edən Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi yaradıldı. Qafqaz müsəlmanları qurultayının çağırılmasında və keçirilməsində həlledici rol məhz bu quruma məxsus idi. Qurultayın qəbul etdiyi qərarla Rusiyanın bütün xalqlarının özünü təyin hüququnun tanındığı və dəstəkləndiyi bildirildi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi bu qərara əməl olunmasına mane oldu.

Rusiyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda və Bakıda da müxtəlif hakimiyyət orqanlarının yaranması bolşeviklər, menşeviklər, eserlər, millətçilər arasında zidiyyətləri artırdı və siyasi mübarizəni daha da kəskinləşdirdi. Sovet tarixşünaslığı iddia edirdi ki, Azərbaycanda da inqilab ilə əksinqilab arasında gedən mübarizə mahiyyət etibarilə Rusiyada gedən mübarizənin eyni idi [17, s.93]. Lakin sovet tarixşünaslığında milli hərəkat mövzusu qadağan edildiyindən və bu hərəkat “beynəlmilətçilik” adı altında inqilabi hərəkatla ümumiləşdirildiyindən bu iddia böyük şübhə doğurur. Məsələn, iyulun 13-də Müsəlman İctimai Təşkilatlar Komitəsinə keçiriləcək seçkilərin hazırlanmasında milli ziyalılarla bolşeviklərin mövqeyi təmamilə fərqli idi. Seçkilər zamanı bolşeviklərin sinfi mənafe maraqlarını müdafiə etmələrinə baxmayaraq, fəhlə və kəndli nümayəndələrindən cəmi 6 nəfər seçilmişdi. Milli aydınların fikrincə, müsəlman təşkilatını ona öz qüvvəsi, bacarığı ilə təsir göstərə bilən savadlı, siyasi cəhətdən yetkin insanlar təmsil etməlidirlər. Ceyhun Hacıbəyliyə görə, “təşkilat millətin simasını əks etdirməlidir” [10, s.84]. Yerli özünüidarə orqanlarının təşkili və demokratikləşdirilməsi məsələsi də siyasi qüvvələr arasında kəskin müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Bakı Soveti Dumanının demokratikləşdirilməsini öz nümayəndələrinin sayının artırılması hesabına təklif edirdilər. Bu isə milli maraqlara zidd idi. Çünki Bakı Sovetinin əksəriyyəti bolşeviklərin nüfuzu altında olan qeyri-türk fəhlələrdən ibarət idi. Ona görə də milli burjuaziya Dumanı öz hakimiyyət orqanına çevirmək istəyirdi. Bakı şəhər Dumasına seçkilər də öz növbəsində bolşeviklərlə milli liderlər, xüsusilə də müsavətçilər arasında kəskin ixtilaflara səbəb olmuşdu. Bolşeviklərin apardığı təbliğat milli maraqlara zidd olduğundan, onlar yerlərdə yalnız öz ictimai dayaqlarını yaratmağa və möhkəmləndirmək uğrunda mücadilə edirdilər.

Rusiyada mütləqiyyət hakimiyyətinin bərpası uğrunda başlanan mübarizə və vətəndaş qarşıdurması, siyasi partiyalar arasında parçalanma qüvvələr nisbətini bolşeviklərin xeyrinə dəyişirdi. Eyni proses Bakıda da baş verirdi. Lakin Rusiyadan fərqli olaraq, Bakıda bolşeviklər hələ də lazımı siyasi nüfuz qazana bilmirdilər. Menşevik və eserlərin nüfuzu daha möhkəm idi. Ona görə də bolşevik partiyasının qarşısında duran vacib məsələlərdən biri Bakı Sovetində hakimiyyəti ələ almaq idi.

1917-ci il oktyabrın 25-də Petroqradda bolşeviklərin başçılığı ilə silahlı çevriliş həyata keçirildi. Nəticədə Müvəqqəti hökumət devrildi, V.İ.Leninin başçılığı ilə Sovet hökumətinin əsası qoyuldu. Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsinin aparıcı qüvvəsi olan Müsavat Oktyabr çevrilişinin ilk günlərində bolşeviklərlə demək olar ki, eyni mövqedən çıxış edirdilər. Müsavatçılar belə hesab edirdilər ki, eser və menşeviklər “vahid və bölünməz Rusiya” ideyasını müdafiə etdiklərinə görə, hakimiyyətə gəldikləri təqdirdə müstəmləkələrin azadlığına yol verilməyəcək və bu da azərbaycanlıların siyasi durumunda dəyişiklik yaratmayacaq. Bu ərəfədə bolşevik partiyasının millətlərə ayrılma və öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu vəd etməsi, Azərbaycan xalqının da bu hüquqdan isifadə etməsinə ümid oyatmış idi. Lakin “Müsavat”la bolşeviklərin əlaqəsi və müəyyən məqamlarda eyni mövqedən çıxış etmələri səthi və formal səciyyə daşıyırdı. Ki İmartın müşahidə etdiyi kimi, Azərbaycan milli hərəkatının liderləri tezliklə hiss etdilər ki, “1917-ci il inqilabı mahiyyətə rus inqilabıdır” və o, qarşısına “başlıca olaraq rus problemini həll etmək” məqsədini qoymuşdur [14, s.201].

1917-ci il noyabr ayının 2-də Sovet hökuməti “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi”ni, noyabrın 20-də isə “Rusiyanın və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə” adlı müraciətnaməni imzaladı. Hər iki sənəddə yeni qurulmuş və təmənilə yeni quruluşlu bir dövlətin milli siyasətinin əsas prinsipləri elan edildi. Hər iki sənəddə keçmiş Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan bütün xalqların hüquq bərabərliyi, suverenliyi, bütün xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, milli azlıqların və etnik qrupların azad inkişafının təmin edilməsi bəyan edilirdi. Lakin bu bəyannamələr Sovet hökumətinin milli siyasətini ört-basdır etmək və daha incə üsullarla həyata keçirmək məqsədi güdüdü [11, s.70]. Çünki Sovet hökumətinin iddiasına görə, “xalqların öz müqəddəratını həll etmək” hüququ yalnız Sovet hökuməti ilə həmin xalqlar arasında razılığa əsasən həll oluna bilər və üçüncü bir tərəfin müdaxiləsi qəbul oluna bilməzdi. 1918-ci il martın 18-də Stalin Bakı bolşeviklərinə ünvanladığı məktubunda bildirdi ki, bu məsələ “xalqın sosializmi seçməsi” şərti ilə həyata keçirilə bilər, “müsəlmanlar muxtariyyət tələb edərlərsə, mərkəzdə və yerlərdə Sovet hakimiyyətini sözsüz olaraq tanımağı şərt qoymaqla onlara muxtariyyət vermək lazımdır” [11, s.265]. Bu isə rus çarizminin müstəmləkəçi siyasətinin mahiyyət etibarilə eyni, quruluşca başqa bir forması idi.

Oktyabr çevrilişindən sonrakı ilk günlərdə bolşeviklər Bakı Sovetini şəhərdə ali hakimiyyət orqanı elan edib əsas vəzifələri ələ keçirdilər. Lakin Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda tam hakimiyyət hələ də onların əllərində deyildi. Bu isə Rusiyanı Cənubi Qafqaz regionunu itirmək təhlükəsi ilə qarşılaşdırmış oldu. Birinci dünya müharibəsi, Fevral inqilabı, vətəndaş müharibəsi, Oktyabr çevrilişi nəticəsində iqtisadiyyatı təmənilə tənəzzülə uğrayan Rusiyanı bu halda yalnız Bakı nefti xilas edə bilərdi. 1918-ci il fevralın 23-də yaradılmış Zaqafqaziya Seymi əslində Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasının ilkin mərhələsi idi. Seymin artıq ilk iclaslarında Azərbaycanın siyasi partiyaları arasında fikir ayrılığının mövcud

olduğu özünü bürüzə verirdi. Bu dövəmdə Cənubi Qafqazda milli azadlıq hərəkatı getdikcə daha genişləniirdi.

Bölgədə milli azadlıq hərəkatını genişləndirən amillərdən biri də Osmanlı imperiyasının “ümumtürk birliyi” ideyası altında apardığı təbliğət fəaliyyəti idi. Oktyabr çevrilişindən dərhal sonra İttihad və Tərəqqi partiyasının Mərkəzi Təşkilatı Qafqazda Türkiyə lehinə fəaliyyət göstərmək üçün partiyanın “Qafqaz Şöbəsi” adlı təşkilatını yaratdılar. Təşkilatın rəhbəri Həsən Rüşeni bəy oldu. “Qafqaz Şöbəsi” təşkilatının fəaliyyəti Türkünstanı da əhatə edirdi. Bölgənin bu dövrdə genişlənən erməni-bolşevik təcavüzü şəraitində yaşadığını nəzərə alarsaq, bunun səbəbi daha aydın olar. Azərbaycanın milli mücadilə nümayəndələri dil və din birliyi bağlarını nəzərə alaraq, erməni-bolşevik təcavüzündən qurtuluşun yeganə yolunu Osmanlı imperiyasının yardımında görürdülər. “Qafqaz Şöbəsi” bu istiqamətdə təbliğət geniş xalq kütlələri arasında da aparırdı. Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyası da Türkiyə həmkarları ilə eyni mövqedən çıxış edirdilər və yaranan vəziyyətdən çıxış yolunu Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaqında görürdülər. Partiyanın Mərkəzi Təşkilatı bu məqsədlə 1918-ci ilin mart ayında Osmanlı dövlətinə müraciətlə çıxış etmiş və bildirmişdi ki, bütün Qafqaz Türkiyəyə ilhaq olunmalıdır.

Azərbaycan milli hərəkatının liderləri də Osmanlı hərbi yardımını əldə etmək istiqamətində fəaliyyət göstərirdilər, lakin əsasən Müsavat partiyası ətrafında birləşərək qətiyyətlə muxtariyyət tələbi ilə çıxış edirdilər. Bütün bunların qarşısını almaq üçün isə bolşeviklər çar Rusiyasının təcrübəsindən istifadə edərək müsəlman xalqlarına qarşı qırğın təşkil etməyi və onları fiziki cəhətdən yox etməyi qərara aldılar. 1918-ci il yanvarın 11-də XKS “Türkiyə Ermənistanı” haqqında dekret qəbul etmiş və icrasını D.Şaumyana tapşırılmışdı. Şaumyanın davam etdirdiyi qorxulu siyasəti V.İ. Lenin 1918-ci ilin 4 fevralında göndərdiyi teleqramda belə ifadə edirdi: “Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir” [18, s.78]. Bu Qafqazın sovetləşməsi yolunda atılan bir addım idi [13, s.91].

S.Şaumyan Cənubi Qafqaz cəbhəsi ləğv edildikdən sonra Bakıda yerləşdirilən rus əsgərlərinin bir hissəsi və daşnak partiyasının yardımı ilə Bakı Sovetində bolşeviklərin çoxluğunu təmin etmiş, azərbaycanlıları tutduqları vəzifələrindən uzaqlaşdırmış və Xəzər donanmasının matroslarını müsəlmanlara qarşı təhrik etməklə mart qırğını törətmişdi. 3 gün davam edən Mart qırğını zamanı (18-21 mart 1918-ci il) Bakıda 12 mindən artıq azərbaycanlı məhv edildi, aprel ayından etibarən qırğın Azərbaycanın Şamaxı, Salyan, Quba, Lənkəran və digər bölgələrində də törədildi. “Və əgər türklər, Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtılı-vaxtında gəlməsə idilər, azəri türkləri Bakı həzimetindən sonra özlərini yığışdırıb müdafiyyəyə hazır olmağa fürsət tapınca degil, bir Bakıda, Şamaxıda bəlkə ümum Azərbaycanda daş-daş üstə qalmazdı...” [6, s.132]. 1918-ci il mart qırğını başlıca olaraq, Azərbaycan muxtariyyəti və müstəqilliyi əleyhinə yönəldilmişdi [11, s.81].

1918-ci ilin Mart qırğını bolşeviklərin “xalqların öz müqəddəratını təyin etmək” hüququnun əsil mahiyyətini üzə çıxardı. “Əgər Lenin öz sözüne əməl edib də Rusiyadakı millətləri azad etmək kimi məqdurı olan əmri yerinə yetirsə idi, bolşeviliyə böyük bir xidmət

göstərmiş olardı, halbuki azadlıq əvəzinə nə gördük? Azad olmağa cürət etmiş olan millətlərin bolşevik qoşunları tərəfindən qətlam edilməsini gördük... Və bu qətlam hansı millətlər üzərində icra edildi? O millətlər üzərində ki, imperializmin ən ağır bənd və zəncirləri altında inləməklə hamıdan əvvəl azad olmağa layiq və möhtac idilər” [6, s.119].

Bəzi tədqiqatçılar Bakıdakı Sovet hakimiyyətinin fəaliyyətini ilk tənqid edən sovet Azərbaycanının ictimai-siyasi xadimi, bolşeviklərin nümayəndəsi N.Nərimanov olduğunu bəyan edirlər [10, s.140]. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanova Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri Baba Əliyev tərəfindən Bakı və Lənkəran qəzalarının tərksilah edilməsinin təmin olunması haqqındaki hesabatlarda erməni daşnaklarının törətdikləri vəhşiliklərin Sovet ideallarına zidd olunduğu qeyd edilsə də, soyqırım hadisələri “1918-ci ilin mart çevrilişi” adlandırılmış, türk əsgərlərinin azərbaycanlıları soyqırımdan xilas “Bakıya türk işğalçılarının daxil olması” kimi qiymətləndirilmiş və Bakı kəndlərinin tərksilah edilməsi zamanı həbs olunan azərbaycanlıların – “təxribatçı qoçuların 1918-ci il hadisələri zamanı yoldaşlarımızın öldürülməsində bilavəitə iştirak etdiyi və günahkar olduğu” qeyd edilmişdir [17; sax.vah.27]. Bu hadisələrdən bir müddət sonra, artıq Azərbaycan SSRİ-ni tərkibində olduğu zaman, daha dəqiq desək, 1925-ci il martın 8-də SSRİ MİK-in sədri “millətine qarşı səhvlərini artıq anlayan” N.Nərimanovun Moskvadan Baba Əliyevə ünvanladığı məktubunda “Həlak olmuş yoldaşımız S.Şaumyanın kürəkəni S.Q.Aqamyana Tiflisdə münasib yer verməsi”ni xahiş edir [17; sax.vah.27].

Azərbaycanlıların kütləvi qırğına məruz qalması xəbəri Zaqafqaziya Seymində daxili ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. Azərbaycan fraksiyası daşnak bolşeviklərin törətdikləri cinayətlərin qarşısını almağı tələb edirdi. Türkiyə ilə müharibə məsələsində də yekdil fikir yox idi. Bu məsələdə müsəvatçılarla, ittihadçılar və bitərəflərin, hümmətçilərlə isə gürcü menşeviklərinin mövqeyi eyni idi. Ümumiyyətlə bütün qeyri-müsəlman partiyalar müharibəyə tərəfdar idi. Müsəlman sosialist bloku isə öz mövqeyini bəyan etməmişdi və bununla da Seymdə müstəqil fəaliyyət imkanı əldə etmək istəyirdi. Azərbaycan fraksiyasının təmsil olunmadığına baxmayaraq, Seymin 13 aprel tarixli iclasında Türkiyə ilə müharibəyə hazırlaşmaq haqqında qərar qəbul edildi və hərbi vəziyyət elan olundu. Bu ölkə daxilində vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Zaqafqaziya Seyminin bu qərarı 1918-ci il 14 mart tarixində Osmanlı imperiyası ilə başlanmış Trabzon danışıqlarına da təsirini göstərdi. Çünki bu qərar artıq Trabzon konfransının işinin dayandırılması demək idi. Əslində bu qərarın alınmasının əsas səbəbi Azərbaycan milli hərəkatının nümayəndələrinin və Azərbaycan siyasi fraksiyasının Osmanlı imperiyasını dəstəkləməsi idi. Birinci dünya müharibəsinin əvvəlində Azərbaycan nümayəndə heyətinin Osmanlı imperiyası və Almaniyanın rəsmi dairələri ilə görüşü zamanı Qafqazın gələcək siyasi statusu müzakirə olunmuşdu. Danışıqlar zamanı Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvlərindən olan Əmiraslan xan Xoyski Qafqazda Azərbaycan və Dağıstan da daxil olmaqla müsəlman dövlətini yaratmağı təklif etmişdi. Bu təklif qarşı dövlətlərin rəsmi

dairələri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış, hətta Almaniyanın İstanbuldakı səfiri bu təklifi dəstəklədiyini yazılı sənədlə rəsmiləşdirmişdi. Lakin bu ideyanın həyata keçirilməsinin müvəffəqiyyəti Qafqaz xalqlarının Rusiyaəleyhinə qaldıracağı qiyamın və müharibənin nəticələrinə bağlı idi. Bu danışıqlar qeyri-müsəlman siyasi partiyaları arasında narahatlıq və qısqanclıq doğurmuşdu. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazın gələcək statusu ilə bağlı danışıqlarda gürcü nümayəndələri də iştirak etmiş və gürcü nümayəndəsi Georgi Maqabeli də müstəqil Gürcü dövlətini yaratmaq üçün rəsmi siyasi dəstək əldə etmişdi [11, s.47].

Əmiraslan xan Xoyskinin təklif etdiyi bu plan baş tutacaq olsaydı, Qafqaz Federasiyası təşkil olunmalı idi və “İsveçrə tipli” bu dövlətin yalnız Osmanlı dövləti, Avropa dövlətlərindən isə Almaniya ilə hərbi andlaşması ola bilərdi. Bu isə həm rus mütləqiyyətini, həm də müxalif siyasi-ictimai qüvvələrini narahat edirdi. Birinci dünya müharibəsi illərində Osmanlı dövlətinin təşəbbüsü ilə Avropada başlatılan Rusiya imperiyası daxilində yaşayan türk xalqlarının hüquqlarının qorunması uğrunda aparılan təbliğat fəaliyyətinin milli hərəkəta xüsusi təsiri olmuşdu. 1915-1916-cı illərdə bir-birinin ardınca “Turan”, “Qafqaz” və “Türk-tatar” heyətləri Rusiyanın müsəlman türk xalqlarına qarşı yürütdüyü qatı müstəmləkəçi siyasətin əsas cəhətlərini, bu xalqların istiqlal mücadiləsinin əsas amal və məqsədlərini Avropa dövlətlərinə və ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışmışlar. Öz növbəsində Azərbaycan aydınları və siyasi xadimləri isə ədəbi-ictimai fəaliyyətləri ilə başlanmış cahən savaşında Osmanlı dövlətini hər cürə dəstəkləyirdilər. Azərbaycan aydınlarının təşəbbüsü ilə 1917-ci ildə Bakıda “Mühərrirlər” nəşriyyatı tərəfindən “Qardaş göməgi” adlı dərgi nəşr olunur. Rusiya müsəlmanlarının ayrı-ayrı coğrafi bölgələrdə yaşayan, müxtəlif əqidəli və fikirli bilim və siyasi türk adamlarını (Hüseyn Cavid, Ömər Faiq Nemanzadə, Əhməd Cavad, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Salman Məhəmməd Əmin oğlu Turxan, Şəfiqə Əfəndizadə, Məhəmməd Yusif Cəfərov, Oruc Orucov, Məhəmməd Ayaz Əlishaqi və b.) bir araya gətirən bu dərginin satışından toplanan vəsaitin Osmanlı əsgərlərinə göndəriləcəyi nəzərdə tutulurdu. Dərgidə çap olunan yazılardakı “Ümumtürk birliyi” və məzhəb ayrılığına qarşı səslənən şüarlar bütün türk dünyasını silkələmişdi [12; DM-2173 4445; DM-2174 4226; DM-2175 9396.]. Yüksək humanizm amalı, məzlumlara, əziyyət çəkənlərə, ehtiyacı olanlara qardaş əli uzatmaq, yardım göstərmək, maddi və mənəvi dəstək olmaq istəyi ilə nəşr olunan “Qardaş göməgi”nin nə yazıq ki, sadəcə bir sayı işıq üzü gördü. “Siz azad bir vətəndaşsınız. Azad bir Vətənin azad yazılarını oxuyur, geniş bir nəfəs alırsınız!..” denilməsinə rağmen, milli ucqarlar üçün 1917-ci il hadisələrindən sonra belə azadlıq da məhdud olmuşdu. Çünki hələ XIX əsrin sonlarında Rusiyada demokratik azadlıqların verimədiyi zamanlarda belə “Balkan savaşları” zamanı “Rusiyanın elm sahibləri bir kitab çap ediblər ki, ismi “Qardaş köməyi”dir. Onu satmaqdan cəm olan məbləği Gerdseqovinə əhlinə göndərəcəklər”i nəzərdə tutulmuşdu [5, s.126]. “Əkinçi”nin “Təzə xəbərlər” bölümündə sürəkli halda xristian həmrəyliyi ifadə edən bu tip xəbərlərə rastlanır. Bu, qayət normal qarşılandığı halda, “ümumtürk birliyi” və “müsəlman həmrəyliyi” çağırışlarına “pantürkist”, “panislamist” damğası vurulur və qatı irticaçı cərəyan

kimi təqdim olunurdu. Bu məsələ o qədər aktualdır ki, müasir dövrümüzdə qədər davam etmiş, hələ də davam edir və Şərqi dünyasının bitməyən bir kabusuna dönmüşdür.

Seym müharibə qərarını qəbul etməsi ilə fəaliyyəti donduruldu, ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi və aprelin 14-də nümayəndə heyəti Trabzondan geri çağırıldı. Seymin qərarı ilə Ali Müdafiə Şurası təşkil edildi. Lakin Azərbaycan fraksiyası müharibənin əleyhinə olduğu üçün nümayəndələri Şuranın tərkibinə daxil edilmədi. Şura üzvləri E.Gegeçkori, N.Ramişvili və X.Korçikyan seçildi. Lakin görülən bütün tədbirlərə baxmayaraq, türk qoşunlarının hücumlarının qarşısını almaq mümkün olmadı və 8 gün davam edən hərbi əməliyyatlardan sonra Zaqafqaziya Seymi sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu. Seymin 22 aprel tarixli iclasında Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarına başlamaq qərara alındı və Zaqafqaziya müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu. 1918-ci il aprelin 28-də Osmanlı dövləti Zaqafqaziya Respublikasının müstəqilliyini tanıdı və sülh danışıqlarının Batumda davam etdiriləcəyini bildirdi [11, s.137]. Yeni yaranmış dövlət ilə Osmanlı arasında Batum konfransı 1918-ci il may ayının 11-dən iyunun 4-nə qədər davam etdirilmişdi. Konfransın işində Osmanlı dövlətini Ədliyyə və Xarici İşlər naziri Xəlil bəy Menteşenin rəhbərliyi ilə 10 nəfərlik nümayəndə heyəti, Zaqafqaziya Respublikasını Həlledici nümayəndəliyinin rəhbərliyi ilə 45 nəfərlik nümayəndə heyəti və Şimali Qafqaz dağlılarını H.Bammatovun rəhbərliyi ilə nümayəndəlik təmsil edirdi.

Sovet Rusiyasının Berlindəki səfiri A.İoffe Rusiyanın Zaqafqaziya dövlətini tanımadığını, bu bölgəni Rusiyanın ərazisi hesab etdiyini və Türkiyə ilə imzlanmış müqavilələri qəbul etmədiyini bildirmişdi.

Batum konfransının işi zamanı Osmanlı heyəti bəyan etdi ki, iki dövlət arasında bağlanmış Brest-Litovsk sülh müqaviləsindən sonra ona əməl olunmamış və qan axıdılmışdır. Bu səbəbdən də bağlanılacaq sülh müqaviləsi üçün Brest-Litovsk müqaviləsi əsas ola bilməz və ona görə də on iki maddə və üç əlavədən ibarət “Osmanlı imperiyası ilə Zaqafqaziya Konfederasyon Respublikası arasında sülh və dostluq haqqında” müqavilə layihəsini müzakirəyə təqdim etdi. Təklif olunan bu layihədə əslində Osmanlı dövləti verdiyi qurbanlar və itkilərin müqabilində yeni ərazilər və imtiyazlar tələb edirdi. Layihə Zaqafqaziya nümayəndələri üçün gözlənilməz oldu, Zaqafqaziya Seymində və nümayəndəliyində onsuz da gərgin olan münasibətləri daha da kəskinləşdirdi və fikir ayrılıqlarını, ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Batum danışıqları zamanı müttəfiq Almaniyaya ilə Osmanlı imperiyası arasında bəzi müddəalar üzrə razılıq əldə olunmaması, Osmanlının heç bir maddə üzrə güzəştə getməməsi üzündən almanlarla türklər arasında diplomatik münasibətləri də kəskinləşdirdi və beynəlxalq münasibətlər sistemində Almaniyaya Rusiya yaxınlaşması üçün şərait yaratdı. Meydana çıxan bütün bu ziddiyyətlər nəticəsində Zaqafqaziya heyətinin Azərbaycanlı nümayəndələri Osmanlı dövlətinə, gürcü və erməni nümayəndələrinin isə Almaniya sığınmasına səbəb oldu. Bu isə yeni yaranmış Zaqafqaziya dövlətinin parçalanması prosesinin başlanğıcı oldu. Beynəlxalq aləmdə və Seym daxilində cərəyan edən siyasi ziddiyyətlərin

tədricən irəliləməsi 1918-ci il may ayının 26-da Gürcüstanın Federasiyadan çıxması, Zaqafqaziya Seyminin buraxılması və may ayının 28-də Gürcüstanla Almaniya arasında Almaniyanın qəyyumluğunun qəbul edilməsi haqqında Poti sazişinin imzalanmasına səbəb oldu.

Seymin buraxılmasından sonra Azərbaycan nümayəndəliyi özünü Azərbaycanın Müvəqqəti Milli Şurası elan etdi. Milli Şuranın mayın 28-də keçirilən ilk iclasında Azərbaycanın istiqlaliyyəti haqqında qərar, altı bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi” qəbul edildi və Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması elan edildi.

Rusiyada baş vermiş Fevral burjuva demokratik inqilabından sonrakı dövrdə Azərbaycan milli hərəkatını təmsil edən qüvvələrin fəaliyyətinin araşdırılması belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bu qüvvələr dövrün və bölgədə baş vermiş hadisə və proseslərin şərtləri daxilində əslində mümkün olandan da artığını etdilər. Məhz onların dünyada və regionda baş verən hadisə və proseslərə çevik reaksiyaları Azərbaycanın başı üzərini almış qara qüvvələrin planlarının reallaşmasına imkan vermədi və milli hərəkat özünün məntiqi yekununa varmış oldu.

Ədəbiyyat

1. Балаев А. (1998), Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Bakı, Elm, 279 səh.
2. Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920). Editörler Dr. Qiyas Şükürov – Dr. Vasif Qafarov. İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010, 438 səh.
3. Сеидзаде Д. (1978), Из истории Азербайджанской буржуазии в начале XX века. Bakı, Elm, 145 səh.
4. Əhməd C. (2005), Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 295 səh.
5. Əkinçi 1875-1877 (Tam məni). Bakı. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1979, 463 səh.
6. Hacıbəyli Ü. (2011), Bayrağımız sarsılmaz. Red. Paşa Kərimov. Bakı, Avrasiya Press, 426 səh.
7. Hacıbəyli Ü. (2005), Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 404 səh.
8. Hüseyin B. (1966), Azerbaycanda Yenileşmə Hareketleri XIX Yüzyıl. Ankara – Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 200 səh.
9. İbrahimli X. (2012), Azərbaycan mühacirət tarixi. Elm və təhsil, Bakı, 371 səh.
10. İbrahimova A. (2010), Azərbaycan ictimai-siyasi qüvvələrin mübarizəsi (1917-1918-ci illər). Bakı, Elm, 207 səh.
11. Qafarov V. (2011), Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azərnəşr, 473 səh.
12. “Qardaş göməgi”. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu, DM-2173 4445; DM-2174 4226; DM-2175 9396.
13. Məmmədzadə M.B. (1992), Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 246 səh.

14. Məmmədov X. (2005), Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsi. Bakı, 2005, 248 səh.
15. Nərimanov M. Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutu, Fond 18.
16. Oruclu M. (2001), Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat partiyasının fəaliyyəti (1911-1992). Bakı, Azər nəşr, 271 səh.
17. Vəzirov X. (1961), Azərbaycan bolşevik mətbuatı Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizədə. Bakı, Azər nəşr, 146 səh.
18. Yaqublu N. (1977), Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, Ay-Ulduz, 327 səh.